

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΣ
ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Δέκα δοκίμια γιά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Τό παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τίς διατάξεις τής έλληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τίς διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Άπαγορεύεται άπολύτως άνευ γραπτής άδειας του εκδότη ή κατά όποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ήλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) άντιγραφή, φωτοανατύπωση και έν γενέει άναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, άναμετάδοση στό κοινό σέ όποιαδήποτε μορφή και ή έν γενέει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έκδόσεις Πατάκη

Σειρά: Νέότερη και Σύγχρονη Ίστορία – 31

Διεύθυνση σειράς: Εύάνθης Χατζηβασιλείου

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος: *Κατακτώντας τήν άνεξαρτησία:*

Δέκα δοκίμια γιά τήν Έπανάσταση του 1821

Διόρθωση κειμένου: Μαρίνα Κολιτσοπούλου

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φίλμ, ήλεκτρονικό μοντάζ: Γιώργος Κεραμής

Μακέτα έξωφύλλου: Δημήτρης Χαλκιόπουλος

Πρώτη έκδοση από τίς Έκδόσεις Πατάκη, Άθήνα, Μάιος 2010

K.E.T. 6866 K.E.Π. 474/10

ISBN: 978-960-16-3552-1

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600,
801.400.2665, FAX: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΠΡΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΝΕΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ 122, 563 34, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, FAX: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
1. Ἐπανεκτιμώντας τήν ἐπαναστατική πρόταση τοῦ Ρήγα Βελεστινλή	11
2. Ἡ Ὑδρα, οἱ Σπέτσες, ὁ Πόρος καί τὰ Ψαρά κατά τόν Auguste de Jassaud. Ἕνα ἀνέκδοτο περιηγητικό κειμένο τοῦ 1809	37
3. Ἡ σύσταση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας: Μία ἐπαναπροσέγγιση	57
4. Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καί ἡ ἐξέγερση στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες: Μία ἐπανεκτίμηση	83
5. Τό ἐλληνικό ζήτημα καί ἡ Ρωσία στό Συνέδριο τοῦ Λάμπαχ	111
6. Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση ὡς γεγονός τῆς εὐρωπαϊκῆς ιστορίας	149
7. Ὁ γαλλικός φιλελληνισμός κατά τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση. Ἡ πόλη τοῦ Στρασβούργου καί οἱ ἐπαρχίες τοῦ Ρήνου	169
8. Σχόλιο σέ μία παραίνεση τοῦ Λόρδου Μπάυρον πρός τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες	219

9. Τό ιδεολογικό στίγμα τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια	227
10. Ἡ ἀπόφαση γιά τή σύσταση τοῦ ἀνεξάρτητου ἐλληνικοῦ κράτους	249
Εὐρετήριο	267
Πίνακας πρώτων δημοσιεύσεων	273

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Θά ἦταν δυνατό ἡ παρούσα ἔκδοση νά εἶχε ὑπαγορευτεῖ ἀπό τήν ἐπιθυμία νά διαδοθοῦν εὐρύτερα τά κύρια συμπεράσματα τῆς μακρόχρονης ἐνασχόλησής μου μέ τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση. Μολοντοῦτο, ὁ στόχος της τείνει καί στήν ὑπογράμμιση ὀρισμένων γενικότερων —πιστεύω— ἀναγκαιότητων τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας: στήν ἔξαρση τῆς σημασίας τῶν πρωτογενῶν πηγῶν καί στήν προσπάθεια γιά τήν ἐξαντλητική χρήση τους, στήν ὑπέρβαση κατεστημένων ἢ σχηματοποιημένων ἀντιλήψεων καί προκαταλήψεων, στή διατύπωση πορισμάτων πού προτάσσουν τήν κατανόηση τοῦ περιγυροῦ τῶν ἱστορούμενων γεγονότων ἀπό τήν προσαρμογή σέ αἰόλες σκοπιμότητες τῆς, ἐκάστοτε, σύγχρονης συγκυρίας.

Τά ἐπιμέρους μελετήματα στήν ἀρχική τους μορφή συντάχτηκαν σέ διαφορετικές φάσεις τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητάς μου. Ἄπηχοῦν ἀκόμη τήν προσαρμογή στά διαφορετικά θέματα πού πραγματεύονται — γενικότερα καί εἰδικότερα, προσώπων ἢ ομάδων, ἱστορίας τῶν διεθνῶν σχέσεων ἢ ἱστορίας τῶν ἰδεῶν. Ὡς ἐνοποιητικό ἐντούτοις στοιχεῖο θά ἦταν δυνατό νά θεωρηθεῖ ἡ ἀνάδειξη τοῦ φιλελευθέρου καί δημοκρατικοῦ χαρακτήρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καί τῶν ἀρχικῶν φορέων της, καθώς καί τοῦ καθοριστικοῦ ρόλου της σέ συνάρτηση μέ τήν εὐρύτερη εὐρωπαϊκή συγκυρία τῆς ἐποχῆς.

ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

Ἔχω ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα Βελεστινλή ἀπασχόλησε κατὰ τὸ παρελθόν διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες, ἐντός καὶ ἐκτός τῆς Ἑλλάδος. Τὸν ὀρθὸ δρόμο ἔταμε, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀναδιφώντας τίς πρωτογενεῖς πηγές, ὁ Émile Legrand — μεταφραστής τοῦ ἔργου του ὁ Σπυρίδων Λάμπρος· στήν ἴδια ὁδὸ βάδισε, τέσσερις σχεδὸν δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος, ἐκθέτοντας τὰ πρῶτα πορίσματα τοῦ ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.¹ Ἀκολούθησαν πολλοὶ καὶ σημαντικοί· μέ αὐτοτελή μελετήματα, ὁ Ἀπόστολος Δασκαλάκης, ὁ Νικόλαος Πανταζόπουλος καί, ὑπεράνω ὄλων, ὁ Λεάνδρος Βρανούσης.² Ζωηρὸ ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον καί, εὐρύτερα, στή

¹ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῶν σὺν αὐτῶ μαρτυρησάντων ἐκ τῶν ἐν Βιέννῃ ἀρχείων ἐξαχθέντα καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ μετὰ μεταφράσεως ἐλληνικῆς ὑπὸ Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Ἀθήνα, 1891· Κ. Ἄμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή, Ἀθήνα, 1930· βλ. τοῦ ἰδίου, «Νέα ἔγγραφα περὶ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2 (1927), σσ. 305-312.

² Λ. Βρανούσης, Ρήγας, (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 10), Ἀθήνα, 1953. Ἀρ. Dascalakis, Rhigas Vélestinlis. La Révolution Française et les pré-ludes de l'indépendance hellénique, Παρίσι, 1937. Ν. Πανταζόπουλος, Μελετήματα γιὰ τὸν Ρήγα Βελεστινλή, Ἀθήνα, (χ.χ.).

νοτιοανατολική Ευρώπη: ένδεικτικό τό έργο του Ντούσαν Πάντελιτς καί του Νέστ. Καμαριανού.³ Τό ενδιαφέρον γιά τή ζωή καί τό έργο του Θεσσαλου έθνεγέρτη δέν έχει παύσει, έως τίς ημέρες μας, νά εκδηλώνεται ζωηρό.⁴

Ή συστηματική έρευνητική καί συγγραφική αὐτή προσπάθεια δέν άρκεσε έντούτοις ώστε νά φωτιστεί πλήρως κάθε πτυχή του βίου καί τής δράσης του Ρήγα. Ή διαδρομή του ίστορεΐται μέσω των έργων που κατέλιπε ή όσων πρωτογενών μαρτυριών κατορθώθηκε νά έπισημανθοῦν. Ένω, πράγματι, ή συγγραφική παραγωγή του έχει κατά βάση περισωθεΐ, τά τεκμήρια γιά τό βίο καί τή δράση του, ισχνά, έντοπίζονται στό φάκελο, κατά κύριο λόγο, που σχημάτισαν οι αὐστριακές άνακριτικές άρχές, προκειμένου νά έξιχνιάσουν τά έπαναστατικά σχέδιά του. Στά σχέδια αὐτά θά έγκύψω, θέτοντας τό έρώτημα αν ήταν δυνατό, ή όχι, νά άποτελέσουν προτάσεις πρακτικῆς πολιτικῆς.

Άνεπίδεκτο άμφισβήτησης είναι τό γεγονός ότι ή πολιτική στόχευση του Βελεστινῆ υπήρξε έπαναστατική, στή στρατηγική κατεύθυνση καί στίς τακτικές παραμέτρους της. Άπέβλεπε στήν ύποκατάσταση του καθεστῶτος τῆς όθωμανικῆς κυριαρχίας από άλλο, ριζικά διάφορο, καί, έπιπλέον,

³ Νέστ. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινῆς*, εισ.-μτφρ.-σχόλια 'Αθ. Καραθανάσης, 'Αθήνα, 1999. Ντ. Πάντελιτς, *Ή έκτέλεση του Ρήγα*, έπιμ. Δ. Καραμπερόπουλος, 'Αθήνα, 2000.

⁴ Πέρα από τίς έπιμέρους συμβολές καί τά αξιόλογα συλλογικά έργα καί πρακτικά συμποσίων, βλ. πρόσφατα (2000), μετά τήν προγενέστερη από τόν Α. Βρανούση, καί τήν πεντάτομη έκδοση των «'Απάντων» του Ρήγα από τή Βουλή των 'Ελλήνων (εισ.-έπιμ.-σχόλια Π. Κιτρομηλίδης). Έπίσης, σημαντική συμβολή άποτελεΐ καί ή επανέκδοση των χαρτογραφικών εκδόσεων του Ρήγα, καθώς καί των σημαντικῶν παλαιότερων έργων που αναφέρονται στή δράση του, από τήν 'Επιστημονική 'Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστινού-Ρήγα.

ἀσύμβατο μέ τις ἀντιλήψεις πού ἀσπάζονταν οἱ φορεῖς τῆς ἐξουσίας στό μέγιστο τμήμα τῆς Εὐρώπης. Ἡ μέθοδος γιά τήν προσπέλαση τῆς συγκεκριμένης ἐπιδιώξης ἀντέφασκε ἔκδηλα, καί αὐτή, μέ τούς ἐν ἰσχύι κανόνες στήν εὐρύτερη ἔκταση τῆς γηραιᾶς ἡπείρου – κατεξοχήν μέ τήν ἀρχή τῆς νομιμότητας. Στή στόχευσή του εἶχε ἀναφερθεῖ συγκεκριμένα κλιμακωτικά καί τό πόρισμα τῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν τῆς Βιέννης: «[Ὁ Ρήγας] εἶχε συλλάβει μετ' ἄλλων Ἑλλήνων τό σχέδιον νά μεταβῆ εἰς τήν χερσόνησον τοῦ Μωρέως πρός τούς αὐτόθι οἰκοῦντας Ἑλληνας στασιαστάς, τούς Μανιάτας, ἀπογόνους ὄντας τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν..., νά κηρύξῃ ἀπανταχοῦ τήν ἐλευθερίαν καί ἔπειτα, νά ἐλευθερώσῃ ὅλην τήν χερσόνησον τοῦ Μωρέως διά τῆς βίας ἀπό τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ..., ἤθελεν ἔπειτα νά εἰσβάλλῃ εἰς τήν Ἡπειρον, νά ἐλευθερώσῃ καί ταύτην τήν χώραν, νά συνενώσῃ τούς Μανιάτας μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων στασιαστῶν τῶν καλουμένων Κακοσουλιωτῶν καί νά προχωρήσῃ πρός Ἀνατολάς καί ἔπειτα νά ἀπελευθερώσῃ τάς τουρκικᾶς ἐπαρχίας Μακεδονίαν, Ἀλβανίαν, τήν κυρίως Ἑλλάδα, κατόπιν δέ τάς λοιπᾶς διά γενικῆς ἀποστασίας, καί νά εἰσαγάγῃ ἀπανταχοῦ τό γαλλικόν πολίτευμα».⁵

Τό πολιτειακό ὄραμα τοῦ Ρήγα ἀντανακλοῦσε μία ἔκδηλα ριζοσπαστική ἀντίληψη. Προσέβλεπε σέ κράτος ἐνιαῖο, ὄχι ὁμοσπονδιακό, ἐδραιωμένο στήν υἰοθέτηση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς κατά τό ὑπόδειγμα τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Συ-

⁵ (Ἰπ. Ἐσωτερικῶν), «Βραχεῖα ἔκθεσις περί τῆς συλλήψεως Ἑλλήνων τινῶν κατηγορουμένων ἐπί οὐσιαστικαῖς σκευωραῖς, τῆς περὶ τούτου γενομένης ἀνακρίσεως αὐτῶν καί τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν εἰς τήν ὀθωμανικήν Πύλην», (χ.χ.), ἀπό Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περί Ρήγα Βελεστινῆ... ὑπό Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 11· ἐπίσης, βλ. ὁ.π., σ. 71 («περὶ ἰληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς διεξαχθείσης ἀνακρίσεως...», 24 Μαρτίου 1798).

ντάγματος τοῦ 1793.⁶ Χριστιανοί καί Τοῦρκοι, χωρίς πλέον διάκριση, θά συμβίωναν ὡς πολίτες τῆς νεότευκτης ἐπικράτειας. Ὡς γλώσσα «κοινή», ὄργανο ἐπικοινωνίας καί ἀγωγός στή διάδοση ἀγαθῶν πολιτιστικῶν, θεσπιζόταν ἡ ἑλληνική, χωρίς ἡ παράλληλη χρήση ἄλλης, ὡς μητρικῆς, νά ἀποτελεῖ στοιχεῖο διάκρισης, οὔτε αὐτή, μεταξύ τῶν πολιτῶν. Ἡ προσωνομία τῆς Δημοκρατίας ὡς «ἑλληνικῆς» ἀνέπεμπε στό πολιτειακό ἰδεῶδες πού πῆγαζε ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ λαός, «ἑλληνικός», ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας», θά ἀπαρτιζόταν ἀπό τό σύνολο τῶν ὑπηκόων τῆς ἐπικράτειας, τοῦ «ἔθνους» — μέ τήν ἔννοια πού ἴσχυε κατά τόν 18ο αἰῶνα: «πληθυσμική ὄντοτητα ἡ ὁποία κατοικεῖ σέ ὀρισμένη ἐδαφική ἔκταση, περιχαρωμένη ἀπό συγκρατημένα ὄρια, καί ὑπάγεται στήν ἴδια ἐξουσιαστική ἀρχή».⁷ Τό ὑπό συγκρότηση κράτος προοριζόταν νά συμπεριλάβει «διάφορα εἰς τόν κόλπον του γένη»: «Ἑλληγες, Ἀλβανούς, Βλάχους, Ἀρμένηδες, Τοῦρκους». Ὁ ὅρος τοῦ «ἔθνους» δέν εἶχε, ἀκόμη, ἀποκτήσει τό νέο,

⁶ Οἱ πολιτειακές προτάσεις τοῦ Ρήγα περιέχονται, κατά κύριο λόγο, στό ἔργο [Ρήγα τοῦ Φιλοπάτριδος], *Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καί τῆς Βλαχομπογδανίας ὑπέρ τῶν νόμων, Ἐλευθερία, Ἴσοτιμία, Ἀδελφότης, καί τῆς Πατρίδος* [ἐκδοση, βάσει χειρογράφου ἀντιγράφου, ἀπό τόν Π. Χιώτη, *Παρθενῶν*, ἔτος Α΄ (1871)], σσ. 507-512. Βλ. ἀναδημοσίευση, Λ. Βρανούσης, ὁ.π., σσ. 369-388 (ὅπου καί περιλαμβάνεται ἡ ἐπαναστατική προκήρυξη «Τά Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου» καί τό κυρίως Σύνταγμα). Σχετικά μέ τόν βασικό χαρακτήρα τοῦ κράτους ὡς ἐνιαίου, βλ. κυρίως τό ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ Ar. Manassis, «L' activité et les projets politiques d' un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», *Balkan Studies*, τ. 3 (1962), σσ. 83-118.

⁷ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des métiers, par une société des gens de Lettres, mis en ordre et publié par M. Diderot, Nouvelle édition, Genève, 1779.*

ύποστασιακό περιεχόμενο πού ἔμελλε μεταγενέστερα νά προσλάβει ὡς προέκταση τοῦ δόγματος τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας.⁸ Ὁ Βελεστινλῆς δέν ἦταν, κατά συνέπεια, νοητό νά ἀποβλέπει στή συγκρότηση κράτους «ἐθνικοῦ» ἀλλ' οὔτε καί «ὑπερεθνικοῦ» ἢ «πολυεθνικοῦ», καθ' ὑπέρβαση ἢ κατ' ἐπέκταση, μιᾶς ἀδόκιμης ἀκόμη ὀρολογίας. Αὐθαίρετος, τέλος, εἶναι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ μορφώματος ὡς «βαλκανικοῦ», ἐφόσον δέν προβλεπόταν νά περιλάβει ἐδάφη τῆς εὐρωπαϊκῆς μόνο Τουρκίας ἢ ὅταν οὐδαμοῦ ἐντοπιζόταν ἡ ὀνομασία Βαλκάνια, ὡς δηλωτική, μιᾶς αὐτοδύναμης γεωπολιτικῆς ὀντότητας.⁹

Ἡ πληθωρική συγγραφική καί μεταφραστική δραστηριότητα τοῦ Ρήγα δέν εἶχε ἀποτελέσει αὐτοσκοπό, ἀλλά μέσο γιά τήν πνευματική θωράκιση τοῦ ὑπόδουλου Γένους, γιά τήν ἀνάδειξη, κατ' ἀντιδιαστολή πρός τήν «παροῦσαν θλιβεράν αὐτοῦ κατάστασιν», τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος του κατά τούς ἀρχαίους καί —πρόταση πρόδρομη!— κατά τούς μεσαιωνικούς χρόνους: *Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἐρασιτῶν καί Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 1790· *Ἠθικός Τρίπους καί, ἀκόμη, Νέος Ἀνάρχασις*, συμμετοχή στή μεταγλώττιση τοῦ ἔργου, 1797· κατά τό ἴδιο ἔτος, *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, ἐν ἣ περιέχονται αἱ νῆσοι αὐτῆς καί μέρος τῶν εἰς τήν Εὐρώπην καί Μικράν Ἀσίαν ἀποικιῶν αὐτῆς, Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας, σχολιασμένη εἰκονογραφική σύνθεση· καί ταυτόχρονα, ἡ *Νέα Πολιτική Διοικήσις τῶν κατοίκων τῆς Ρού-*

⁸ C. Svolopoulos, «Le concept de “Nation” dans la pensée révolutionnaire de Rhigas Vélestinlis», *Rhigas Vélestinlis (1757-1798). Intellectuel et combattant de la liberté*, (Actes du colloque international), Paris (Unesco-Ed. Desmos), 2002, σσ. 33-39.

⁹ Ἐκτενῶς, οἱ ἀπόψεις αὐτές, Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ πολιτική πρόταση τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ: Μία ἐπανεκτίμηση», *Τιμὴ στό Ρήγα Βελεστινλῆ - Hommage to Rhigas Vélestinlis*, Ἀθήνα (Ἐθνικό καί Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο), σσ. 87-110.

μελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καί τῆς Βλαχοπογοδανίας, τό ἐπαναστατικό τρίπτυχο, ὅπου ἐπισυναπτόταν καί ὁ Θούριος, «ὀρμητικός πατριωτικός ὕμνος». Ἦδη, οἱ ἀνακριτικές ἀρχές τῆς Βιέννης εἶχαν ἐπισημάνει τήν πολιτική διάσταση τοῦ χυμώδους αὐτοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου, χαρακτηρίζοντάς το ὡς ἐκδηλα ἀνατρεπτικό.¹⁰

Ἐπαναστατική, πράγματι, πρόταση σέ ἐποχή κυριαρχημένη ἀπό πνεῦμα, ἐπίσης, ἐπαναστατικό! Ὁ Jean Godechot ἐπέθεσε στό κλασικό ἔργο του τόν τίτλο «Οἱ ἐπαναστάσεις, 1770-1799» καί δέν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι ἡ συμμετοχή τοῦ Ρήγα στό ἱστορικό γίγνεσθαι συντελεῖται μεταξύ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἐτῶν... Σέ συνάρτηση μέ τή βασική αὐτή διαπίστωση, σειρά ἀπό καίρια ἐρωτήματα παραμένουν, ἕως σήμερα, ἀναπάντητα ἢ ἐκτρέφουν εἰκασίες αἰόλες καί ὑποθέσεις ἀνεπιβεβαίωτες: πού ἐστιαζόταν ἡ δυναμική τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος; Ποιά γεωγραφικά ὄρια θά ἐπικάλυπτε; Ἦταν οἱ στόχοι τοῦ ἐγχειρήματος ἐφικτοί; Ποιά μέσα προσφέρονταν γιά νά συμβάλουν στήν εὐόδωσή του; Ἀναμφίβολα, ἡ διατύπωση μιᾶς ἔγκυρης ἀπάντησης εἶναι πρωταρχικά συνυφασμένη μέ τόν ἐμπλουτισμό τῶν πενιχρῶν μαρτυριῶν· ἀπαιτεῖ ὅμως καί τήν περαιτέρω ἐμμονή στήν ἐρμηνεία τῶν ἤδη διαθέσιμων, μέ προϋπόθεση τήν ὑπέρβαση ἐννοιῶν ἢ βιωμάτων μεταγενέστερων, ἀλλότριων πρὸς τήν ἐποχή πού ἔδρασε ὁ Βελεστινλῆς. Ἐπιχειρώντας, πρὶν ἀπό χρόνια, νά ἀπαντήσω στά ἐρωτήματα αὐτά, εἶχα ὑπογραμμίσει τίς δυσχέρειες τοῦ ἐγχειρήματος. Ἡ ἐπάνοδός μου στό ἴδιο θέμα ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἐπισήμανα ἔκτοτε στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν τή διατύπωση νέων ὑποθέσεων. Μέσω αὐτῶν, αἴρονται οἱ τυχόν ἀντιφάσεις καί συναρμολογῶνται πληρέστερα οἱ ἰδέες καί ἡ δράση τοῦ Θεσσαλοῦ ἀγωνιστῆ μέ τή ροή τῶν ἐξελίξεων στόν περιφερειακό χῶρο τῆς

¹⁰ Βλ. ἐκτενῶς παρακάτω, σσ. 21 κ.έ.

’Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί στόν εὐρύτερο τῆς Εὐρώπης.

Μία πρώτη ἀπάντηση συνέχεται μέ τήν ἀποσαφήνιση, προκαταρκτικά, τοῦ ἰδεολογικοῦ του στίγματος — διάβημα εὐχερές ἂν δέν συμπλακεῖ μέ προκαταλήψεις ἢ συσχετισμούς ἀνεπίκαιρους. Ἐμποτισμένοι, ἐνωρίς, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Ρήγας εἶχε ἐνστερνιστεῖ μέ πάθος τίς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Το πολιτικό μήνυμα πού υἰοθέτησε καί ἐξέπεμψε συνοψιζόταν στό τρίπτυχο «ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφότητα». «Ὁρκον κατά τῆς τυραννίας» ἐπέτασσε ὁ Θούριος: «Σ’ Ἀνατολή καί Δύση, καί Νότον καί Βοριᾶ», ἀπ’ ἄκρου σ’ ἄκρο τῆς ἀχανοῦς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, «ἀπό τήν Μπόσνα ὡς τήν Ἀραπιά», ἀπό τόν Δούναβη καί τή Μαύρη Θάλασσα ἕως τήν Αἴγυπτο καί ἀπό τή Μάλτα ἕως τά βάθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «νά τρέξωμεν μαζύ, Βούλγαροι κι Ἀρβανῆτες, Ἀρμένιοι καί Ρωμιοί, ἀράπηδες καί ἄσπροι, μέ μιά κοινή ὀρμή, γιά τήν ἐλευθερίαν, νά ζώσωμεν σπαθί». Ἦτοι συστράτευση τῶν λαῶν πού συνθέτουν τό μωσαϊκό τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, συγκρότηση ἐνιαίας στρατιᾶς ἀπό ὅλους τοὺς «πατριῶτες», ἐρήμην κάθε διαχωρισμοῦ σέ βάση γεωγραφική ἢ διάκρισης μέ ἀφετηρία ἐθνολογική ἢ θρησκευτική. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι, τότε ἀκριβῶς, μετά ἀπό πρόταση τοῦ ποιητῆ Marie-Joseph Chénier, εἶχε ἀποδοθεῖ ὁ τίτλος τοῦ Γάλλου πολίτη - μέλους τοῦ κοινοῦ «Μεγάλου Ἐθνους» στοὺς διανοούμενους πού «εἶχαν ὑπονομεύσει τά βάθρα τῆς τυραννίας καί προλειάνει τήν ὁδὸ πρὸς τήν ἐλευθερία». ¹¹ Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσεται καί ὁ Ρήγας· καί αὐτὴ ἡ ἔκστασή του ἐνώπιον τοῦ προγονικοῦ κλέους συνεχόταν μέ τήν

¹¹ Κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ J. B. Duroselle, *L’Europe: Histoire de ses peuples*, Paris, 1990, σσ. 309-312.

ἀντίληψη ὅτι ἡ κλασική Ἑλλάδα συνιστᾶ πρότυπο δημοκρατικῆς πολιτείας.¹²

Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἀντιμετώπισαν τὰ σχέδια τοῦ Βελεστινῆ καί, στήν ἀντίπερα ὄχθη, οἱ συντηρητικές ἀρχές τῆς Βιέννης – ἐπικεφαλῆς, ἐναγώνια ἐνήμερος γιά τήν πορεία τῶν ἀνακρίσεων, ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, Φραγκίσκος Β΄!¹³ Ὁ Θεσσαλός δεσμώτης χαρακτηριζόταν ὡς «ἄνθρωπος πολύ κακῶν ἀρχῶν», «βεβαρημένος μέ φιλελεύθερον πνεῦμα», «συνωμότης», «κακοποιός», «ἐγκληματίας»: τά γραπτὰ του «ἐπαναστατικώτατα», ὡς «ἐπικίνδυνα», ἀκόμη καί –ἐσφαλμένα– ὡς «ιακωβινικά»: οἱ ιδέες του «δηλητηριώδεις», «ρησικοπίαί σκοπόν ἔχουσαι τόν ἐξερθεισμόν τῶν πνευμάτων καί τήν θέρμασιν τῶν κεφαλῶν»¹⁴ – χαρακτηρισμοί πού ἀναδεικνύουν τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα ἀνάμεσα στοὺς ὑπέρμαχους τῆς «παλαιᾶς» καί στοὺς ὀπαδοὺς τῆς «νέας», δημοκρατικῆς Εὐρώπης. Πράγματι, ἡ ἀντίδραση τῶν Αὐστριακῶν ἰθυόντων ἀπέναντι στὸν Ρήγα δέν ὑποδήλωνε, κατὰ προτεραιότητα, τήν ὀποιαδήποτε συγκατάβαση ἢ καιροσκοπική διάθεση ἐναντι τῆς Πύλης. Ἔστω καί ἂν εἶχε, ὡς ἀπόρροια τῆς ἀνάκρισης, καταδειχτεῖ ὅτι τὰ ἐπαναστατικά σχέδια «ἀπηυθύνοντο μόνον ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ κράτους», ὑπογραμμιζόταν ὅτι, καθεαυτά, τὰ δημοσιεύματά του στρέφονταν «γενικῶς ἐνα-

¹² Βλ. σχετική παρατήρηση βάσει τῶν πορισμάτων τῆς ἀνακριτικῆς ἀρχῆς: «Περὶληψίς ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς διεξαχθείσης ἀνακρίσεως...», ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σσ. 85, 91.

¹³ Βλ. χαρακτηριστικές παρατηρήσεις τοῦ Κ. Ἄμαντου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., σσ. 11, 15, 25, 27, 35 κ.έ.

¹⁴ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρβερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σσ. 23-25· ἐπανελημμένα, παρεμφερεῖς χαρακτηρισμοί ἐκ μέρους τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, βλ. Κ. Ἄμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., σσ. 9, 17, 19, 27, 29, 35, 87, 103, 113, 171.

ντίον τῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία εἰκονίζεται ὡς τυραννική ὑπό εἶδεχθῆ μορφή».¹⁵ Αὐτό ἦταν τό κρίσιμο διακύβευμα... «Ἐάν τό πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας —γράφει ὁ κόμη von Pergen, ὑπουργός τῆς Ἀστυνομίας— ἤθελεν ἀναπτυχθῆ εἰς χώραν τινά καί ἤθελε δυνηθῆ νά ἀσκῆ ἀποτελεσματικὴν ἐπίδρασιν, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό πνεῦμα αὐτό θά μετεδίδετο εἰς τὰς ἄλλας χώρας ὡς ἠλεκτρικός σπινθῆρ...»¹⁶ Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀτίθασου Ἑλληνα εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη στό Βουκουρέστι,¹⁷ ὅταν εἶχε μόλις καταπνιγεῖ, ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς Αὐστριακοὺς, ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τοῦ ἀββᾶ Μαρτίνοβιτς στή Βουδαπέστη...¹⁸ Στό ἔδαφος τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων καί ἡ ἀπλή, πλέον, ἐκδήλωση φρονημάτων «δημοκρατικῶν» συνεπαγόταν τὴ σύλληψη καί τὴν αὐστηρὴ καταδίκη τῶν ἐνόχων!¹⁹ Ὡς «ἐγκληματίας» —κατ' ἀντιστοιχία μέ τὸν Ρήγα— θά ἀντι-

¹⁵ Ley πρὸς Ἵπουργεῖον τῆς Ἀστυνομίας, 18 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἄμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., σ. 171.

¹⁶ Von Pergen πρὸς Α.Μ. [Αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Β΄], 27 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἄμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., σ. 191· ὑπὸ τό αὐτό πνεῦμα καί σσ. 7, 27, 29, 41, 43, 171. Στό σκεπτικὸ αὐτό, ἐξάλλου, θά βασιστεῖ καί ἡ τελικὴ καταδίκη τοῦ Ρήγα καί τῶν συντρόφων του: ὁ.π., σσ. 187-189.

¹⁷ Ντ. Πάντελιτς, Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα..., σσ. 38 κ.έ., 105-106.

¹⁸ O. Füves, «The Philike Hetairia of Rhigas and the Greeks of Pest», *Balkan Studies*, 12 (1971), σσ. 121-122· ἐπίσης, O. Katsiardi-Hering, «L' idée de la Révolution dans l' horizon politique des Grecs de Hongrie», *La Révolution Française et l' Hellénisme Moderne*, Athènes, (Centre des Recherches Néohelléniques), 1989 σσ. 94-99. Γιά τὴ μεταγενέστερη, ἀπὸ τίς αὐστριακὲς ἀρχές, σύναψη τῆς κίνησης τοῦ Ρήγα μέ αὐτὴν τοῦ Μαρτίνοβιτς, βλ. Κ. Ἄμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., σσ. 11, 103-105.

¹⁹ Βλ. χαρακτηριστικὰ von Pergen πρὸς Α.Μ. [Αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Β΄], 30 Δεκεμβρίου 1797· Ley πρὸς Ἵπουργεῖον Ἀστυνομίας, 18 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἄμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα..., σσ. 35, 163.

μετωπιστεῖ καί ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ὅταν καταφύγει στό αὐστριακὸ ἔδαφος: «ὁ τίτλος τοῦ ἑταιριστοῦ —ἐπισημαιοτάτος τότε— φαίνεται εἰς τὴν διοικοῦσαν Εὐρώπην ἀποτροπαιοτέρος ἀπὸ τὸν τοῦ ληστοῦ καί φονέως»...²⁰ Τὸ πεδίο τῆς ἀνελέτητης ἀντιπαράθεσης μεταξύ τῶν δύο μετώπων, τῆς ἀπολυταρχικῆς καί τῆς δημοκρατικῆς Εὐρώπης, ἔμελλε νὰ ὑπερβεῖ κάθε ἐσκαμμένο ὄριο. Ὁ βαρόνος Rathkeal δὲν θὰ διστάσει νὰ ἐπικαλεστεῖ καί αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τῆς «βοηθείας ἀλλήλων» —μεταξὺ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης καί τῆς ὀθωμανικῆς Πύλης— «πρὸς καταστροφὴν τῶν κινδυνωδεστάτων σπερμάτων τῆς δημοκρατίας»!²¹

Στό σημεῖο αὐτὸ ἀνακύπτει εὐλόγα τὸ ἐπόμενο, καίριο ἐρώτημα: ἦταν, ἄραγε, δυνατό νὰ ἔχει ὁ ἐπαναστατικὸς σχεδιασμός τοῦ Βελεστινῆ θετικὸ ἀντίκρισμα στὴν πράξη; Ἀρκοῦσε, καθαυτὴ, ἡ ἐπιλογή του ὑπὲρ τοῦ μετώπου τῶν ριζοσπαστικῶν φιλελεύθερων δυνάμεων ὥστε νὰ εὐοδωθεῖ τὸ ἐπαναστατικὸ ἐγχείρημα; Ἀσφαλῶς ὄχι. Μήπως ὅμως ὑπῆρχαν στό ἐσωτερικὸ τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ στό διεθνὲς πεδίο ἐρείσματα ικανὰ νὰ τὸ στηρίξουν; Πιστεύω ὅτι ὁ Ρήγγας ὄχι μόνον εἶχε ἐνστερνιστεῖ καί ἐκπέμψει τὰ νέα μηνύματα, ἀλλὰ καί ἔτεινε νὰ τὰ συναρμόσει μὲ ἀπτές πραγματικότητες στὸν ἄμεσο περιφερειακὸ καί τὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἐντοπιζόντας, καί στὰ δύο αὐτὰ πεδία, δυνάμεις ικανὲς νὰ συμβάλουν στὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιδιώξεών του.

Ἀξιόμαχο διαγράφεται, κατὰ πρῶτον, τὸ μέτωπο πού ἐπιδίωξε νὰ συγκροτήσῃ στό ἐσωτερικὸ τῆς Ὄθωμανικῆς

²⁰ Βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καί ἡ ἐξέγερση στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Μία ἐπανεκτίμηση», *Μνήμη Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη*, Θεσσαλονίκη (Ε.Μ.Σ.), 1995, σσ. 69-74 ἢ παρακάτω, σσ. 107 κ.έ.

²¹ Ἐρβ. Ράτκηντ πρὸς Φραγκίσκο Β΄, 14 Μαΐου 1798, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 153.

Αυτοκρατορίας. Οί Έλληνες, ως όρεσίβιοι μαχητές ἢ πεπαιδευμένοι ἄστοί, φορεῖς τῶν ἰδεῶν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ὅλοι ἀπό κοινοῦ, ἐμποτισμένοι ἐνωρίς ἀπό τά νάματα τῆς ἀδιάσπαστης παράδοσης τοῦ Γένους, συγκροτοῦσαν τό ἀναγκαῖο ἐπαναστατικό προζύμι.²² Στό πλευρό τους προορίζονταν νά ταχθοῦν καί ὅσοι, στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Αὐτοκρατορίας, διαπνέονταν ἀπό ἀνάλογες ἀνησυχίες καί ἀναζητήσεις. Ἰσχυροί, τέλος, μουσουλμάνοι τοπάρχες, φιλόδοξοι καί ἀπείθαρχοι, προσφέρονταν γιά νά συναποτελέσουν ὑπολογίσιμες φυγόκεντρες δυνάμεις. Προνομιούχοι καί πληβεῖτοι, ἀπό τίς βόρειες ἕως τίς νότιες παρυφές τῆς Αὐτοκρατορίας, Σέρβοι καί Βλάχοι, Μαυροθαλασσινοί καί Λαζοί, Μαλτέζοι καί Ἄραβες, καλοῦνταν σέ κοινό ἀγῶνα κατά τῆς «τυραννίας». Ἦταν ὅμως, πράγματι, ὅλοι ὅσοι ἀναφέρονταν στή *Μεγάλη Προσταγή*, πιά γνωστή ὡς *Θούριο*, διατεθειμένοι ἢ ἱκανοί νά συμπράξουν στό τολμηρό ἐγχείρημα;²³ Ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν —κυρίως τοῦ πορίσματος τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν— εἶναι ἀνεπαρκής· μιά ἐνδελεχέστερη κατά τόπους ἔρευνα εἶναι πιθανό νά φωτίσει περαιτέρω, ἀθέατες ἀκόμη, πτυχές τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου. Ἐπαληθεύσιμη ὅμως ἀποβαίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι τό κύριο ἔρεισμα, στήν καρδιά τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ὁ Ρήγας ἀναζητοῦσε στό πρόσωπο τοῦ Ὀσμάν Πασβάνογλου.

Οἱ σχέσεις τοῦ Θεσσαλοῦ ἐπαναστάτη μέ τόν κραταῖο Πασά τοῦ Βιδινίου ἔχουν ἀπό μακροῦ ἐρευνηθεῖ, χωρίς ὅμως καί νά ἔχουν ἐπαρκῶς διαφωτιστεῖ.²⁴ «Εἴμαστε ἐλλιπέστα-

²² Γιά τήν ἐπαναστατικότητα τῶν Ἑλλήνων, Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπό *Ανέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ*, σσ. 23, 29.

²³ Γιά τό πιθανό εὖρος τῆς κίνησης, περαιτέρω ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, Ο. Katsiardi-Hering, «L' idée de la Révolution...», σσ. 111, 114-116.

²⁴ Ὁ Χρ. Περραιβός ἔχει ἐκτενῶς ἀναφερθεῖ, βάσει μεταγενέστερων

τα πληροφορημένοι..., δέν ἔχουμε καμμία θετική πληροφορία», εἶχε παρατηρήσει ὁ Βρανούσης μέ ἀναφορά στή γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν.²⁵ Ὅπως δὴποτε, ἡ γνωστή ἔκκληση, μέσω τοῦ Θούριου, καταδεικνύει τί ἀνέμενε ὁ Ρήγας ἀπό αὐτόν τό «σκόλοπα τῆς ὀθωμανικῆς Βασιλείας», «πρῶτον ὁδηγόν τῆς ἀποστασίας» κατά τόν Διονύσιο Φωτεινό:²⁶ «Τί στέκεις, Πασβαντζόγλου, τόσον ἐκστατικός; Τινάξου στό Μπαλκάνι, φύλιασε σάν ἀητός, τούς μπούφους καί κοράκους καθόλου μή ψηφᾶς, μέ τόν ραγιά ἐνώσου ἄν θέλῃς νά νικᾶς...». Ὑποδηλώνει ὅμως, πράγματι, ἡ πρόορηση αὐτή τήν τελική σύγκλιση ἐπί τῆς ἀνάγκης ἐνός ἐνιαίου ἀγώνα κατά τῆς Πύλης; Οἱ ἀνακριτικές ἀρχές προσπάθησαν νά τεκμηριώσουν τήν κατηγορία ὅτι ὁ Βελεστινῆς εἶχε συνδυάσει τό ἐγχείρημά του μέ τήν «ἀποστασία» τοῦ Πασβανόγλου.²⁷ καί, ἐπιπλέον, αὐτόπτες μάρτυρες τῶν γεγονότων, ὅπως ὁ Χριστόφορος Περραιβός ἢ ὁ Γεώργιος Γαζῆς, ὁ ὁποῖος καί εἶχε θητεύσει ὡς μισθοφόρος στό πασαλίκι τοῦ Βιδινίου, θά ἐξάρουν, μεταγενέστερα, τήν ἐπιρροή τοῦ Ἑλληνα ἐπαναστάτη στή διάπλαση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ μουσουλμάνου τοπάρχη.²⁸ Τά στοιχεῖα ὅμως αὐτά κρίθηκαν παλαιότερα ὡς ἀνεπαρκή, στήν πρώτη, καί ἀμφίβολη ἐγκυρότητας, στή δεύτερη περίπτωση.

διηγήσεων, στήν πρώτη γνωριμία καί τίς σχέσεις, ἔκτοτε, μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν, *Σύντομος βιογραφία τοῦ αἰδίου Ρήγα Φερραίου τοῦ Θετταλοῦ*, Ἀθήνα, 1860, σσ. 10 κ.έ.

²⁵ Λ. Βρανούσης, *Ρήγας...*, σ. 24.

²⁶ Δ. Φωτεινός, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τά νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καί Μολδαβίας*, τ. Γ', Βιέννη, 1818-1819, σσ. 384-385.

²⁷ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρβερετ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπό Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπό Αἰμίλιου Λεγράνδ, σσ. 21-23.

²⁸ Βλ. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία...*, σ. 16· Γεώργιος Γαζῆς, *Δεξικόν τῆς Ἐπαναστάσεως καί ἄλλα ἔργα*, Ἰωάννινα, 1971, σσ. 123-124. Συναφές ἀναφορά, δευτερογενῆς, καί ἀπό τόν Ἰωάννη Φιλίμονα, *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας*, Ναύπλιον, 1834, σσ. 91, 94.

Πρόσφατα, ἐντόπισα στὰ ἀρχεῖα τοῦ Καί ντ' Ὀρσαί τὴν ἔκθεση πού ὁ γραμματέας τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπέβαλε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1798, στὸν Ταλλεϋράνδο, κατόπιν μακρᾶς, ἐπιτόπου, ἀναζήτησης πληροφοριῶν γιὰ τὸν Πασβάνογλου: «Σχημάτισα τὴν ἐντύπωση —ἐπισημαίνει ἐκπληκτος— ὅτι δέν ἔχει ἐπιδείξει ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη παρά σέ ἓναν ἄνθρωπο· καί ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὁ ἔμπιστος, εἶναι ἓνας Ἕλληνας!»· δέν τὸν ἀφήνει νά ἀγνοεῖ —διευκρινίζει περαιτέρω ὁ Γάλλος διπλωμάτης— ὅτιδῆποτε σχετίζεται μέ τὴν πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης. Μέσω αὐτοῦ εἶχε, ἐξάλλου, καί ὁ ἴδιος ἀντλήσει τίς πληροφορίες πού ἐπιζητοῦσε...²⁹ Ποιός ἦταν ὁ ἀνώνυμος αὐτός Ἕλληνας; Μήπως ὁ Ρήγας; Ἡ μετεγκατάστασή του στὴ Βιέννη, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1796, δέν κωλύει, ἄραγε, οὕτως ἢ ἄλλως, τὴν ταύτισή του μέ τὸ μυστηριῶδες αὐτὸ πρόσωπο; Περισσότερο εὐλογο —πιστεύω— θά ἦταν νά στραφεῖ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Δημητρίου Τουρναβίτη,³⁰ συντοπίτη ἀπὸ τὸν Τύρναβο καί συνεργάτη του.³¹ Οἰκεῖος στοῦ ἡγεμονικό περιβάλλον τῆς Βλαχίας, ὑπέρμαχος τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, «κύριος πράκτορας στίς περιοχές αὐτές —κατὰ τὸν Émile Gaudin—, ἀπόλυτα ἀφοσιωμένος στὴ Γαλλία καί ἐξαιρετικά ἐκτιμώμενος ἀπὸ τὸν Πασβάνογλου»,³² ἐκτελέστηκε, καί αὐτός, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1798

²⁹ A.A.E., C.P./Turquie/197, Carra Saint Cyr à Talleyrand, 6 pluviôse, an 6 (= 25.1.1798). Πρώτη δημοσίευση, Κ. Σβολόπουλος, «Ὁ Βοναπάρτης, ὁ Πασβάνογλου καί τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ Ρήγα: ἀποκαλυπτικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καί βρετανικὰ ἀρχεῖα», *Νέα Ἐστία*, τ. 152 (2002), τχ. 1747, σσ. 128-129.

³⁰ Πρώτη ἀπόπειρα ταύτισης ἀπὸ τὸν Κ. Σβολόπουλο, ὁ.π., σσ. 131-132.

³¹ [Αὐστριακὸς ἑξαρχος στὴν Κωνσταντινούπολη] πρὸς κ. Μερκέλιον, 14 Φεβρουαρίου 1798, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμίλιου Δεγρᾶνδ, σ. 45· βλ. καί ὁ.π., σ. 53.

³² É. Gaudin, *Du soulèvement des Nations Chrétiennes dans la Turquie*

στήν Κωνσταντινούπολη, μετά από καταγγελία τῆς αὐστριακῆς κυβέρνησης...³³ Ἡ σύμπραξις του στή διατύπωση ἀπὸ τὸν ἀτίθασο μουσουλμάνο τοπάρχη ἑνὸς «σχεδίου» —κατὰ τὸν Γάλλο ἐπιτετραμμένο στήν Κωνσταντινούπολη— «εὐρύτερης ἐμβέλειας»,³⁴ τὸ ὁποῖο συνεχόταν ἄμεσα μέ τὸ ἐγγείρημα τοῦ ὁμοῖδεάτη καί κοινῶν πολιτικοῦ φίλου τους Ρήγα, ἀναδεικνύει, ἐξάλλου, τὴν ὕπαρξιν εὐρύτερου συμμαχικοῦ μετώπου στό χῶρο τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ ἴδια ἢ Πύλη, ἀπὸ τὴν πλευρά της, εἶχε συνδέσει τὴν τύχη τῶν δύο ἀνδρῶν, Πασβάνογλου καί Βελεστινλῆ: ὁ πολέμαρχος Χατζῆ Μουσταφᾶ Πασάς ἐντελλόταν νά φέρει σέ πέρας, δεκαπέντε ἡμέρες μετὰ πλεόν τῆ θανάτωση τοῦ τελευταίου, καί τὴν πολιορκία τοῦ Βιδινίου!³⁵ Δέν εἶναι, τέλος, δυνατὸ νά ἐπιβεβαιωθεῖ, ἀλλ' οὔτε καί νά ἀποκλειστεῖ, ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ρήγας καί οἱ σύντροφοί του ἐκτελέστηκαν στό Βελιγράδι προκειμένου νά ἀποφευχθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀπελευθέρωσής τους, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Πασβάνογλου, ἐνῶ θά κατευθύνονταν στήν Κωνσταντινούπολη...³⁶ Ὅταν οἱ

Européenne, Παρίσι, 1822, σ. 21· καί, περαιτέρω, ἐκδήλωση τῆς γαλλικῆς συμπάθειας γιά τὸν «honnête Tornavitt», A.A.E., C.C./Bucharest/1, Flury à Talleyrand, 28 ventôse, an 6. Σχετικὴ διαπίστωση καί αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, βλ. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 49.

³³ Ν. Βέης, «Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς-Φερραῖος καί ὁ Δημητράκης Τουρναβίτης», ἐφ. Ἐλευθερία, 27 Ἰουνίου 1948. Γενικῶς περὶ τοῦ Τουρναβίτη, βλ. καί Ἐφημερίς, προλεγόμενα-σημειώσεις Λ. Βρανούσης, τ. 5, Ἀθήνα, 1995, σσ. 574-575.

³⁴ A.A.E., C.C./Bucharest/1, Carra Saint Cyr, 28 brumaire, an 6 (= 18.10.1797).

³⁵ Πρωτόκολλο τοῦ Πολεμικοῦ Συμβουλίου τῆς Αὐλῆς τῆς Βιέννης, Lit. B. No. 2924, ἀπὸ Ντ. Πάντελις, Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα... σ. 113.

³⁶ Βλ. C. Nicolopoulo, «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas», *Mémoires sur la Grèce par Max. Raybaud*, Παρίσι, 1825, σ. 492. Ἐπανάληψη τῆς πληροφορίας, ἀπὸ τὸν Ἰ. Φιλήμονα (Δοκίμιον ἱστο-

αύστριακές αρχές ἐπέρριπταν κατά τοῦ ὑπόδικου Θεσσαλοῦ τή μομφή ὅτι, ἐκκινώντας ἀπό «τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως», στόχευε «νά κινήσῃ εἰς γενικὴν ἐπανάστασιν πάσας τὰς λοιπὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν λαῶν», ἐπισήμαιναν ἓνα γεγονός κατ' ἀρχὴν ὑπαρκτό· καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Περραιβοῦ ἢ τοῦ Γαζῆ δὲν ἀποτελοῦσαν, πιθανῶς, τὸ προῖόν καλπάζουσας φαντασίας...

Προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει τὸ πρόγραμμά του, ὁ Ρήγας δὲν εἶχε ἀναζητήσει τὰ ἀναγκαῖα ἐρείσματα στοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ μόνον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Διάχυτη ἦταν, στό περιβάλλον του, ἡ ἐντύπωση ὅτι ἀναγκαῖα ἦταν ἡ ἐξεύρεση «ἰσχυρᾶς χειρὸς γείτονος τινὸς δυνάμεως».³⁷ Ὁ ἴδιος εἶχε, μάλιστα, διευκρινίσει ὅτι «μόνον μετ' εὐνοϊκὴν ἀπάντησίν [της] ἔμελλε νὰ γίνῃ σκέψις πρὸς διενέργησιν ἐπαναστάσεως ἐν Ἑλλάδι».³⁸ Ποιὰ ἦταν ὅμως, πράγματι, ἡ δύναμη αὐτή; Καὶ πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συναρτηθοῦν οἱ ἐπιδιώξεις της μέ τις ἀντίστοιχες, ἐπαναστατικές, τῶν ὑποτελῶν λαῶν τῆς ὀθωμανικῆς Πύλης;

Ἐνωρίς, προτοῦ διατυπώσει ὀλοκληρωμένη τὴν ἐπαναστατικὴν πρότασή του, ὁ Ρήγας εἶχε ἐνστερνιστεῖ, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροί τῶν συμπατριωτῶν του, τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀρωγὸ ὑπὲρ αὐτῶν θὰ ἐρχόταν τὸ «ξανθὸ γένος τοῦ Βορρᾶ»· εἶχε, μάλιστα, πιθανότατα, καὶ ἐκδώσει, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο Θεόκλητος Πολυειδῆς, τοὺς Χρησμούς τοῦ Ἁγαθαγγέλου.³⁹ Τὸ ἔτος, ἐντούτοις, τῆς δημοσίευσής τοῦ ἔργου

ρίκον περί τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, Ναύπλιον, 1834, σ. 94) καὶ τόν Χρ. Περραιβό (Σύντομος βιογραφία..., σσ. 32-33).

³⁷ «Περίληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν...», ἀπό Ἐνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπό Αἰμ. Λεγράνδ, σ. 85. Ὑπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, Κ. Ἄμαντος, Ἐνέκδοτα ἔγγραφα..., σσ. 85, 161.

³⁸ Ἐνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπό Αἰμ. Λεγράνδ, σ. 65.

³⁹ (Θεοκλήτου Πολυειδοῦς), Χρησμός ἤτοι προφητεία τοῦ μακαρίου ἱερομονάχου Ἁγαθαγγέλου, τῆς μοναδικῆς πολιτείας τοῦ Μεγάλου

—1792— συνέπιπτε μέ τή διάψευση τῶν προσδοκιῶν πού εἶχε γεννήσει ἡ ἔνοπλη σύρραξη τῆς Ρωσίας μέ τήν Τουρκία καί, παράλληλα, μέ τήν «προσταγή», στίς 19 Νοεμβρίου, τῆς Γαλλικῆς Ἐθνοσυνέλευσης νά παρασχεθεῖ ἡ ἀδελφική συνδρομή τοῦ «Μεγάλου Ἐθνους» πρὸς ὅσους λαούς ἐπιθυμοῦσαν νά ἀποτινάξουν τό καθεστῶς τῆς δουλείας.⁴⁰ Ἐκτοτε, ὁ προσανατολισμός, πρῶτου τοῦ στρατηγοῦ Βοναπάρτη, κατακτητῆ τῆς Ἰταλίας, στήν ἰδέα μιᾶς παρέμβασης στό χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θά συμπέσει καί μέ γεγονότα ὅπως τό ἐμπρηστικό διάγγελμα τοῦ στρατηγοῦ Gentili, ἀπό τήν Κέρκυρα, τόν Ἰούλιο τοῦ 1797, καί ἡ ἀποστολή, ἓνα μήνα ἀργότερα, τῶν ἀδελφῶν Stephanopoli στή Μάνη, ὅπου ἔκαιε ἄσβεστο —διαπίστωναν οἱ Γάλλοι— τό πάθος ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας.⁴¹ Πράκτορες καί προπαγανδιστές τῆς δημοκρατικῆς Γαλλίας —ὁ Gaudin, καθὼς καί Ἕλληνες στήν καταγωγή, ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Σταμάτης ἢ ὁ Τουρναβίτης⁴²— κήρυτταν στό ἐσωτερικό τῆς ὀσμανικῆς

Βασιλείου, ἐν Ἀγαθοπόλει, 1279 (= 1792;). Σχετικά μέ τήν ἀπόδοση στόν Ρήγα τῆς πρῶτης αὐτῆς ἐκτύπωσης τοῦ κειμένου τοῦ χρησιμοῦ, βλ. Ἄ. Πολίτης, «Ἡ προσγραφόμενη στόν Ρήγα πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἀγαθαγγέλου», *Ὁ Ἐραμιστής*, τ. 8/42 (Δεκ. 1969), σσ. 573-592.

⁴⁰ *Ἐφημερίς*, 21 Δεκεμβρίου 1792 (βλ. τό πρωτότυπο *Gazette Nationale, ou le Moniteur Universel*, 20 Νοεμβρίου 1792). Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ἀναγνώστης τῆς *Ἐφημερίδος*, βλ. Δ. Οἰκονομίδης, «Ὁ Ρήγας Φεραῖος ἐν Βλαχία», *Ἄθηνᾶ*, 53 (1949), σσ. 134, 138-139· βλ. καί Ν. Καμαριανός, *Ρήγας Βελεστινλῆς...*, σσ. 86-90. Σχετικά μέ τήν ἀντίληψη περὶ «Μεγάλου Ἐθνους», βλ. ἐκτενῶς J. Codechot, *La Grande Nation*, Παρίσι, 1957.

⁴¹ Εἰδικότερα, St. Pappas, «La mission de Stephanopoli», *L' Hellénisme Contemporain*, 1 (1956), σσ. 147-156.

⁴² Ἐρβ. Ράτκηλ (Πέραν) πρὸς Τούγκουτ, 14 Φεβρουαρίου 1798, ἀπό Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπό Αἰμιλίου Λεγράνδ, σσ. 47-49. Ἐπίσης, ἀναφορά στοὺς Σταμάτη καί Κοδρικᾶ ἀπό St. Pappas, «Deux Grecs

ἐπικράτειας τόν ἐπαναστατικό λόγο, «ἀπόστολοι» —κατά τόν εἰρωνικό χαρακτηρισμό τοῦ ἀυστριακοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν— πού «ἐθέριμαναν τάς καί ἄλλως ἐκ φύσεως πρὸς ἐνθουσιασμόν εὐεπιφόρους κεφαλὰς τῶν κούφων καί πιεζομένων κατοίκων τοῦ Μορέως καί τῆς Ἑλλάδος». ⁴³ «Ὁλος ὁ Μοριᾶς προτίθεται νά ἐπαναστατήσῃ», τονίζεται ἀπό τήν ἀυστριακή ἀστυνομία, ἤδη κατά τίς ἀρχές Ἰουλίου τοῦ 1797, σέ ὑπηρεσιακό ἔγγραφο... ⁴⁴ Οἱ ὑπόδουλοι ραγιαῖδες εἶχαν, πράγματι, ὑποδεχθεῖ μέ ἐνθουσιασμό τήν ἐκδήλωση τοῦ θερμουργοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Γάλλων «τυραννομάχων»!

Ὁ Ρήγας ἦταν ἔτοιμος ἀπό καιρό γιά νά ἀξιοποιήσῃ τήν εὐκαιρία: ὁ Θούριος εἶχε ἤδη συνταχθεῖ τό καλοκαίρι τοῦ 1796. ⁴⁵ Θά ἦταν, ἐξάλλου, δύσκολο νά ἔχει ἄλλος συγκεράσει ἐξίσου λειτουργικά τήν πίστη μέ τήν ἐφαρμογή στήν πράξη τῶν ιδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1797, δέν ἀρκοῦνταν πλέον στή συγγραφή καί τή διασπορά ἐπαναστατικῶν κειμένων· καλοῦσε, ἐπιπλέον, σέ βοήθεια τόν «τυραννομάχο» στρατηλάτη. ⁴⁶ Ὅπως δὲ πο-

au service diplomatique français», *France et Rome*, Παρίσι, σσ. 31-52. Μεταξύ τῶν ἐντύπων τῆς ἴδιας ἐποχῆς, χαρακτηριστικό τό τοῦ Φιλοπάτριδος Ἐλευθεριάδου [Κ. Σταμάτη], *Πρὸς τοὺς Ῥωμαίους τῆς Ἑλλάδος*, Κωνσταντινούπολη, 1798.

⁴³ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπό Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 23.

⁴⁴ Ὅλγα Κατσιαρδῆ, «Ἑλληνικά διαβήματα...», σσ. 40-41· καί, ἐνωρίτερα, ἐκθεση ἀυστριακοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν· 27 Νοεμβρίου / 9 Δεκεμβρίου 1796, ἀπό Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σσ. 3-7.

⁴⁵ Κατά τήν ἔγκυρη χρονολόγηση ἀπὸ τόν Λ. Βρανούση, ὁ.π., σ. 52.

⁴⁶ Σύμφωνα μέ τό πόρισμα τῆς ἀνάκρισης, «ἐπ' εὐκαιρία τῆς ὑπὸ τῶν Γάλλων δημοσίᾳ κοινοποιηθείσης προκηρύξεως, ὅτι ἤθελον ν' ἀπελευθερώσωσι τό ὑπὸ τόν τυραννικόν ζυγόν κατατηχόμενον ἔθνος ἐκεῖνο, [λέγει, ὅτι] χωρὶς νά λάβῃ παρ' οἰουδήποτε ἐντολήν τινα ἔγραψεν ὡς

τε, δέν ἔχει ἐπίσημανθεῖ ὁποιοδήποτε στοιχεῖο πού νά πιστοποιεῖ τήν πραγματοποίηση μιᾶς ἀπευθείας συνάντησης μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν, οὔτε κἀν τήν παραλαβή τῆς ἐπιστολῆς πού, κατὰ τήν ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐθνεγέρτη ἐνώπιον τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, ἐπιχείρησε νά ἀποστείλει στόν Βοναπάρτη.⁴⁷ Οἱ ἐπαφές του οὐδέποτε, προφανῶς, ξεπέρασαν τόν κύκλο τῶν «ἀποστόλων» τοῦ Διευθυντηρίου στήν κεντρική ἢ τήν ἀνατολική Εὐρώπη· ἐπώνυμα, μάλιστα, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία του μόνον μέ τόν Émile Gaudin.⁴⁸ Οὔτε ὅμως καί μέσω ἐκπροσώπων του εἶχε ἐκμαιεῦσει μιά ρητή δέσμευση τῶν Γάλλων ἰθυόντων. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Φιλίππου Πέτροβιτς πρὸς τόν ἀββᾶ Sieyès ἔμειναν ἀναπάντητες, ἐνῶ ἡ ἔκβαση τῆς

ἐξ ὀνόματος πάντων τῶν Ἑλλήνων κατὰ τόν Ἰούλιον παρελθόντος ἔτους [1797]... ἐπιστολήν πρὸς τόν ἐν Τεργέστη πρόξενον τῆς Γαλλίας... Τό οὐσιῶδες περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐνέχει τήν παράκλησιν πάντων τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἐνεργήσῃ παρά τῷ στρατηγῷ τῷ ἔχοντι τήν διοίκησιν τῆς ἐν Ἰταλία γαλλικῆς στρατιᾶς καί παρακαλέσῃ αὐτόν νά παράσχῃ βοήθειαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν» («Περίληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν...», ἀπό Ἐνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπό Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 65).

⁴⁷ Ἀντίθετα, ἐπιβεβαιώνεται ἀφενός ἡ συνεχῆ παρουσία του στό αὐστριακό ἔδαφος καί ἀφετέρου ἡ μετάβαση, μετὰ τίς 19 Νοεμβρίου 1797, τοῦ Κορσικανοῦ στό Παρίσι· πιθανολογεῖται, ἐξἄλλου, ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτός οὐδέποτε τελικῶς παρέλαβε τήν ἐπιστολή πού ἐπιχείρησε νά τοῦ ἀποστείλει ὁ Βελεστινλῆς: τό θέμα ἔχει ὑπεύθυνα διευκρινήσει ὁ Κ. Ἄμαντος (Ἐνέκδοτα ἔγγραφα..., σσ. ιδ'-ιε', 123). Προηγουμένως, Σπ. Λάμπρος, Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα, Ἀθήνα, 1892, σσ. 34-44· ἐπίσης, St. Pappas, «Bonaparte et Rhigas», ὁ.π., σσ. 53-57.

⁴⁸ Γιά «στενή γνωριμία» μιλοῦσε ὁ Αὐστριακός πρόξενος Merckelius, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Γάλλος διπλωμάτης θά χαρακτηρίσει τόν Ρήγα, τόν ὁποῖο καί εἶχε γνωρίσει «ἐκ τοῦ σύνεγγυς», ὡς τόν πλέον «ἐνθερμοπροπαγανδιστή» (*Du soulèvement des Nations Chrétiennes...*, σ. 25). Ἐπίσης, Ντ. Πάντελιτς, Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα..., σσ. 37, 105.

θρυλούμενης μετάβασης του Ίωάννη Μαυρογένη στο Παρίσι είναι έξακολουθητικά άγνωστη.⁴⁹

Βάσει των πληροφοριών αυτών παρέμειναν αναπάντητα καίρια, κατά συνέπεια, έρωτήματα: ήταν εύλογο, υπό ανάλογες συνθήκες, να προσβλέπει ο Ρήγας έξακολουθητικά στη γαλλική συμπαραστάση;⁵⁰ Μήπως, έρήμην ενός αξιόπιστου έξωτερικού έρείσματος, έτεινε, τελικά, να αναλάβει μια άκαιρη πρωτοβουλία, διαψεύδοντας τήν ιδική του πρωταρχικά διαβεβαίωση ότι «μόνον μετ' ευνοϊκήν απάντησιν» θά κήρυττε τόν επαναστατικό άγώνα; Έλλείψει επαρκών μαρτυριών, ό,τι είχε εύστοχα προσχεδιάσει έχει συχνά θεωρηθεί ως τολμηρή ή και παράτολμη προσδοκία. Ίδού, όμως, αποκαλύπτεται ότι και στο συγκεκριμένο πεδίο, όπως και σ' αυτό τής συγκρότησης ευρύτερου μετώπου των ύποτελών λαών, βάδιζε περιεσκεμμένα. Στίς 12 Ίουνίου 1798, ο Βοναπάρτης κατελάμβανε αίφνιδιαστικά τή Μάλτα· και, εύθύς άμέσως, θά αποστείλει μήνυμα προς τούς κατοίκους του Μορέως ότι σπεύδει να τούς έλευθερώσει!

Όπως, πράγματι, πιστοποιήσα, μετά από έρευνα στα γαλλικά και τά βρετανικά κρατικά αρχεία, ο Κορσικανός στρατηλάτης είχε, στίς 15 Ίουνίου, έννεά δηλαδή ήμέρες πρίν από τή θανάτωση του Ρήγα, άπευθύνει στον κυβερνητικό έπίτροπο τής Δημοκρατίας μέ προσωρινή έδρα τή Ζάκυνθο τήν έντολή να γνωστοποιήσει στους κατοίκους του διαμερίσματος του Αιγαίου ότι, και αυτοί, «θά αποκομίσουν

⁴⁹ Άνέκδοτα έγγραφα... υπό Αίμ. Λεγράνδ, σσ. 13, 19, 79, 87· Κ. Άμαντος, Άνέκδοτα έγγραφα..., σσ. 29-31, 85, 133-139, 183, 185-187· Ντ. Πάντελιτς, *Η έκτέλεση του Ρήγα...*, σσ. 51-53. Πιο πρόσφατα, εκτενώς, Λ. Βρανούσης, *ό.π.*, σσ. 77-79.

⁵⁰ Ός ένδεικτική άναφέρεται και ή έπιλογή τής αποβίβασής του στην Πρέβεζα, ή όποία κατεχόταν από τούς Γάλλους: Κ. Άμαντος, Άνέκδοτα έγγραφα..., σσ. ιγ', 7· έπίσης, Ντ. Πάντελιτς, *Η έκτέλεση του Ρήγα...*, σ. 62.

ὅλα τὰ πλεονεκτήματα» πού ἀποφέρει τό ἀπελευθερωτικό ἔργο του· καί ὑπογράμμιζε ἐπιτακτικά: «μὴν παραλείψετε ὅποιοδήποτε μέσο, προκειμένου νά γίνει τοῦτο γνωστό σέ ὅλους τούς κατοίκους τοῦ Μορέως καί τῶν ἄλλων περιοχῶν».⁵¹ Στίς 25 Ἰουλίου, ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης, μέγας διερμηνέας τῆς Πύλης, θά ἐπιδειξίει στόν ἐκπρόσωπο τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, πολίτη Ντωτάν, τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς πού εἶχε ὁ Στρατηγός ἀπευθύνει στούς Ἕλληνες ἐπισημαίνοντας ὅτι «ἡ ἐλευθερία τῶν Μαλτέζων ἀποτελεῖ τόν προάγγελο τῆς ἰδικῆς τους»· καί θά τοῦ ἐκμυστηρευτεῖ ὅτι, ὡς Ὁθωμανός ἀξιωματοῦχος, ἀποδοκιμάζει τίς ἐπιθετικές γαλλικές βλέψεις, ἀλλά καί, ὡς Ἕλληνας, «ἀναθεματίζει ἕνα φανφαρονισμό πού θά κοστίσει τή ζωή σέ χιλιάδες Ἕλληνες, ἔτοιμους νά σφαγοῦν ἀπό τούς Τούρκους»! Τήν ἴδια εἶδηση μετέδιδε καί ὁ Βρετανός πρόξενος στήν Πάτρα, ἐπιβεβαιώνοντας καί αὐτός ὅτι, πράγματι, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου «θά ἦταν δυνατό νά ὑποκύψουν εὐκολά εὐνοώντας τίς προθέσεις τοῦ Βοναπάρτη»...⁵² Ἐπιτέλους, ἐξηγεῖται ἡ σύνθεση, τότε ἀκριβῶς, ἀπό τόν Χριστόφορο Περραιβό «ῦμνου ἐγκωμιστικοῦ παρ' ὅλης τῆς Γραικίας πρὸς τόν ἀρχιστράτηγον Μποναπάρτε»:

«Τί θάμβος, κι ἄμετρος χαρά,
 Ὅπου μᾶς ἦλθ' εὐθύς παιδιά;
 Μποναπάρτες τήν Μάλτα,

⁵¹ Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France [A.A.E.], C.P./Turquie/198, Ruffin (Chargé d' Affaires à Constantinople) à Talleyrand, 7 thermidor, an 6 (= 25.7.1798).

⁵² Public Record Office [P.R.O], F.O. 78/19, N. Stranc (Patras), 28.6.1798 («The Greeks of this country yet oppressed as they are in general by continual extortions and heavy taxes, it is much to be feared that they may be easily drawn to favour Bonaparte's intentions»).

Τήν πῆρε μέ μία σάλτα·
 Μετά τήν νίκην τόν πεζόν,
 Εἰς τῆς Γραικίας τόν Λαόν,
 Στέλνει κ' ἐγκαρδιώνει,
 Πώς τόν ἐλευθερώνει·
 Ἐβίβα Μπωναπάρτε

.....
 Ἄς ἔλθῃ τόν ζητοῦμεν,
 Κ' ἡμεῖς μαζί κινουῦμεν
 Ἐβίβα Μπωναπάρτε».⁵³

Ἐνῶ, λοιπόν, ὁ ἴδιος ὁ Βελεστινλιῆς, ἔγκλειστος στόν πύργο τῆς Νεμπόισα ἀνέμενε τό θάνατο, τό ὄραμά του ἔτεινε νά ἀποκτήσει σάρκα καί ὀστά. Στήν ἀπόφαση, πρίν ἀπό τήν αἰφνίδια σύλληψή του, νά προχωρήσει στήν κήρυξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα μέ σημεῖο ἐκκίνησης τή νότια Ἑλλάδα, ἔστω καί χωρίς νά ἔχει ἀποσπάσει ἀπευθείας ἀπό τόν Βοναπάρτη τήν ὑπόσχεση ἐνεργῆς συμπαράστασης, ἦταν πιθανό νά ἔχει ἔμμεσα ἐνθαρρυνθεῖ ἀπό τούς πληρεξουσίους ἐκπροσώπους τοῦ Διευθυντηρίου· κυρίως ὅμως εἶχε ἡ ἀπόφαση αὐτή ὑπαγορευτεῖ –εἶναι εὐλογο νά ὑποτεθεῖ– ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι ἡ τελική φορά τῶν γεγονότων θά εὐνοοῦσε τήν πρωτοβουλία του. Ἡ αἴσθηση, πράγματι, ὅτι κυοφοροῦνταν σημαντικές ἐξελίξεις ἦταν διάχυτη, χωρίς νά εἶναι ὅμως ἐφικτός, ἐκ τῶν προτέρων, ὁ προσδιορισμός τους. Ὅταν, μάλιστα, στίς 19 Μαΐου τοῦ 1798, ὁ Βοναπάρτης

⁵³ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καί Νέου Ἑλληνισμοῦ, *Ἐπαναστατικά τραγούδια τοῦ Ρήγα καί ὁ Ὕμνος στόν Μπωναπάρτε τοῦ Περραιβοῦ*, Ἀθήνα, 1998 (φωτ. ἀνατύπ.). Στό συνοδευτικό σημείωμα ὁ Κ. Λάππας, ἐρήμην, τότε, τῆς ἀποκάλυψης αὐτῆς, παρατηρεῖ γενικῶς ὅτι ὁ Ὕμνος «ἀπηχούσε τίς διάχυτες προσδοκίες γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἀπό τά γαλλικά στρατεύματα» (δ.π., σ. 2).

ἀπέπλευσε ἀπό τίς ἀκτές τῆς ἡπειρωτικῆς Γαλλίας ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στόλου, οἱ Αὐστριακοὶ ἰθύνοντες, ἀλλὰ καί αὐτός ὁ Νέλσον, ἐπικεφαλῆς τῆς ἀγγλικῆς μοίρας πού περιέπλεε τῆ Μεσόγειο, θά διερωτηθοῦν ἀνήσυχοι γιά τόν προορισμό του: ἦταν ἡ Αἴγυπτος, ἡ Κρήτη ἢ, μήπως, ἡ Ἑλλάδα, «ὄπου μία ἐπανάσταση ἔχει προετοιμασθεῖ ἐδῶ καί καιρό σέ μυστική συνεννόηση μέ τούς ἐντοπίους»;⁵⁴ Ἀκόμη καί οἱ περισσότεροι ἀξιωματικοὶ πού συμμετεῖχαν στή γαλλική ἀποστολή ἀγνοοῦσαν ἀρχικά τό στόχο τῆς ἐπιχείρησης!⁵⁵ Ἀνάλογη ἀγωνία διακατεῖχε καί τήν Πύλη: πού θά κατευθυνόταν ὁ Βοναπάρτης — πρὸς τήν Αἴγυπτο ἢ, πιθανότατα, τόν Μοριά, στόν ὁποῖο προσέβλεπε μέ «πάθος»;⁵⁶ Ὅταν, ἐξάλλου, μεταδοθεῖ ἡ εἰδηση γιά τήν κατάληψη τῆς Μάλτας —τόν Νέλσον, κατά τήν διέλευσή του ἀπό τῆ Μεσσίνα, στίς 20 Ἰουνίου, καί στήν Κωνσταντινούπολη πολύ ἀργότερα— θά πιστοποιηθεῖ καί ὅτι ὁ Κορσικανός δέν θά δίσταζε νά ἀναλάβει ἐπιθετική δράση κατά τῆς Πύλης, ἔστω καί χωρίς νά ἔχει προηγηθεῖ ἢ καί νά ἔχει ὑπάρξει ἀφορμή γιά τήν κήρυξη πολέμου!⁵⁷ Τῆς προσοχῆς οὐδενός, τέλος, οὔτε ἀσφαλῶς καί τοῦ Ρήγα, διέφευγε τό ζωηρό ἐνδιαφέρον πού, ταυτόχρονα, ἐπιδείκνυε τό Διευθυντήριο καί ὑπέρ τοῦ Πασβάνογλου,⁵⁸ ἐνθαρρυντικό, κατ' ἐπέκταση,

⁵⁴ [...] πρὸς φόν Χέρβερετ, 19 Ἰουνίου 1798, ἀπό Ντ. Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σ. 112· ἐπίσης, Κ. Ἄμαντος, «Ρήγας Βελεστινλῆς», *Ἑλληνικά*, τ. Ε' (1932), σ. 40. Σχετικά μέ τήν ἀνησυχία τῶν Βρετανῶν: Η. Laurens, *L' expédition d' Égypte, 1798-1801*, Παρίσι, 1989, σ. 39.

⁵⁵ Η. Laurens, *L' expédition d' Égypte...*, σσ. 38-39, 404.

⁵⁶ Α.Α.Ε., C.P./Turquie/198, Ruffin à Talleyrand, 7 thermidor, an 6 (= 25.7.1798).

⁵⁷ Κατά τῆ χαρακτηριστικῆ παρατήρηση τοῦ F. Bernoyer, βλ. J. Tulard, *Napoléon*, Παρίσι, 1987, σ. 97.

⁵⁸ Χαρακτηριστικῆ ὑπῆρξε ἡ διαβεβαίωση τοῦ ἴδιου τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι «τό Διευθυντήριο δέν θά ἔβλεπε χωρίς ἰκανοποίηση

ἐναντι καὶ τῶν ἄλλων φυγόκεντρων τάσεων πού ἐκδηλώνονταν στό ἐσωτερικό τῆς Τουρκίας.⁵⁹ Συνομιλώνοντας μέ τόν Ντωτάν, ὁ Ὑψηλάντης ἐπικαλοῦνταν τήν «ἀλληλογραφία» —γνωστή σήμερα— «τοῦ στρατηγοῦ μέ τόν ἀδελφό τοῦ Μαχμούτ Πασᾶ τῆς Ἀλβανίας».⁶⁰ Ἀλλά καί πρός τήν κατεύθυνση τῶν Ἰωαννίνων εἶχε ὁ Βοναπάρτης ἀποστείλει ἀπό τή Μάλτα ἔμπιστο συνεργάτη του, ἐπιζητώντας συνεννόηση καί μέ τόν Ἀλῆ Πασά.⁶¹ «Ὁ κίνδυνος ὄν διατρέχει τό Αἰγαῖον πέλαγος καί ἡ Ἑλλάς ἐκ τῆς γειτονίας τῶν Γάλλων... ἐπιδοῦν μέγαν ἐπί τήν σημερινήν πολιτικήν τῆς Πύλης», εἶχε ἐπισημάνει ὁ Αὐστριακός πρεσβευτής, ἤδη τήν 1η Μαΐου.⁶² Τό ρῆγμα, τό ὁποῖο θά τήν ὀδηγήσει, τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στήν κήρυξη πολέμου κατά τῆς Γαλλίας, ἦταν πλέον διακριτό... Ἡ τολμηρή πρόγνωση τοῦ Βελεστινῆ εἶχε ἐπαληθευτεῖ!

τίς ἐπιτυχίες τοῦ Πασβάνογλου»(!) (A.A.E., C.C./Bucharest/1, Min. des Relations Extérieures à Flury, 29 pluviôse, an 6). Τή σχετική ἐντύπωση τῆς Πύλης ἐπιβεβαιώνει ὁ Flury σέ ἐκθεσή του πρός τόν ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν (ὁ.π., 28 ventôse, an 6). Ἐκτενέστερα, Κ. Σβολόπουλος, «Ὁ Βοναπάρτης, ὁ Πασβάνογλου καί τά ἐπαναστατικά σχέδια τοῦ Ρήγα...», σσ. 129-134.

Χαρακτηριστική ἦταν καί ἡ τάση συσχετισμοῦ στή σκέψη τῶν ἐκπροσώπων τῆς Πύλης τῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Βοναπάρτη στή Μεσόγειο μέ τήν ἐξέλιξη τῆς πολιορκίας τοῦ Βιδινίου (H. Laurens, ὁ.π., σσ. 136, 426).

⁵⁹ Χαρακτηριστικές εἶναι οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Γάλλου πρόξενου στό Βουκουρέστι: «Οἱ Βογιαῖροι, οἱ ὁποῖοι φέρουν πολύ βαρέως τήν ὀθωμανική κυριαρχία, ἐπιδοκιμάζουν μέ τρόπο ἀρκετά εὐκρινή τίς ἐπιτυχίες τοῦ Πασβάνογλου...» (19 nivôse, an 6) (A.A.E., C.C./Bucharest/1, Flury au Min. des Relations Extérieures).

⁶⁰ A.A.E., C.P./Turquie/198, Ruffin à Talleyrand, 7 thermidor, an 6 (= 25.7.1798).

⁶¹ Ἐρμ. Λούτζης, *Τά Ἐπτάνησα ἐπί Γάλλων Δημοκρατικῶν, 1797-1799*, Κέρκυρα, 1971, σσ. 131-132.

⁶² Ἐρβ. Ράτκηλ πρός Τούγκουτ, 15 Ἀπριλίου 1798, ἀπό Ἀνέκδοτα ἐγγραφα... ὑπό Αἰμ. Λεγράνδ, σ. 137.

Ἡ ἐκάστοτε συγκυρία, προϊὼν δυναμικῆς συμπλοκῆς τῶν γεγονότων, εἶναι, ἐξ ὀρισμοῦ, ρευστή. Ὁ ἀφανισμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἐξάρθρωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ του δικτύου, σέ συνδυασμὸ μέ τήν ἀπόφαση τοῦ Βοναπάρτη νά μή διεξαγάγει, καθ' ὁδόν πρὸς τήν Αἴγυπτο, ἄλλη ἐνδιάμεση ἐπιχείρηση, ἐπέφεραν τελικά τή ματαίωση τῆς ἐξέγερσης στή νότια Ἑλλάδα. Ἐνῶ, πράγματι, ἐκτυλίσσονταν τά γεγονότα τῆς Μάλτας, εἶχε ὁ Κορσικανὸς πληροφορηθεῖ ὅτι ὁ Νέλσον, ἐπικεφαλῆς ἰσχυρῶν δυνάμεων, περιπολοῦσε στίς ἀκτές τῆς Ἰταλίας.⁶³ Εὐέλικτος στίς τακτικές ἐκάστοτε ἐπιλογές του, θά ἐπισπεύσει πλέον τόν κατάπλου τῶν κατάρκτων σκαφῶν του, εὐάλωτων σέ περίπτωση ναυμαχίας, κατευθεῖαν στήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου καὶ θά προσορμιστεῖ τήν 1η Ἰουλίου. «Ἴσως..., παρ' ὀλίγον» νά εἶχε συντελεστεῖ ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων, θά ὁμολογήσει ἀργότερα — στήν Ἀγία Ἐλένη...⁶⁴ Ἀποκομμένες πλέον ἀπό ἓνα σφαιρικό ὄργανόγραμμα, ἦταν μοιραῖο, ἀργά ἢ γρήγορα, νά ἀποδυναμωθοῦν οἱ φυγόκεντρος τάσεις καὶ στήν εὐρύτερη ἔκταση τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ τελική ὅμως ματαίωση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐπαναστατικῶν σχεδίων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παρεμβολῆς ἀστάθμητων παραγόντων, δέν θά ὀφείλε, καθαυτή, νά ὀδηγήσει στό συμπέρασμα ὅτι τό ἐγχείρημα ἦταν, οὕτως ἢ ἄλλως, καταδικασμένο σέ ἀποτυχία.⁶⁵ Δέν

⁶³ Ὅταν, ἐνωρίτερα, ὁ Βοναπάρτης πληροφορήθηκε ἀπό ἓναν κουρσάρο τήν παρουσία τοῦ Νέλσον στή Μεσόγειο, εἶχε ὑποθέσει ὅτι οἱ βρετανικές δυνάμεις ἦταν ἀσθενεῖς, βλ. H. Laurens, ὁ.π., σ. 35. Σχετικά μέ τήν πορεία τῶν δύο στόλων, βλ. ὁ.π., σσ. 38-39.

⁶⁴ Comte de Las Cases, *Mémoires de Sainte-Hélène*, t. 1 (1940), Παρίσι, σ. 250.

⁶⁵ Σχετικά μέ τήν ἐκτεταμένη αὐτή ἀμφισβήτηση, βλ., πρόσφατα, Δ. Καραπερόπουλος, «Ἡ ἀδίκη κρίση τοῦ Ἴω. Φιλήμονος γιά τόν ἐπαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο*, 38 (2000), σσ. 257-272.

θά ἦταν, μάλιστα, παράλογο νά διερωτηθοῦμε, ἀπό κοινοῦ μέ τόν Χριστόφορο Περραιβό, ἂν ἡ συγκυρία ἔναντι τῆς ὁποίας —τό 1821— ἀποφάσισαν οἱ Ἕλληνες νά ἀντιπαλαίσουν, μόνοι, δέν ἦταν ἔκδηλα δυσμενέστερη, τόσο στό εὐρύτερο διεθνές, ὅσο καί στό περιφερειακό πεδίο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης...⁶⁶

Ἡ ἀπόφαση νά πραγματοποιεῖται τό συγκεκριμένο θέμα ὑπαγορεύτηκε ἀπό ποικίλες σκέψεις. Στράφηκα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση διακατεχόμενος, κατ' ἀρχήν, ἀπό τήν πεποιθήση ὅτι ἡ ἀναζήτηση καί ἡ ἀνάδειξη τῶν πρωτογενῶν πηγῶν ἀποτελεῖ καθοριστική προϋπόθεση γιά τήν ἀξιόπιστη ἐπικοινωνία μέ τό ἱστορικό παρελθόν. Ἡ πραγμάτευση τοῦ συγκεκριμένου θέματος ἐπέβαλλε, ἐπίσης, τήν ἐρμηνευτική, στό ἐπόμενο στάδιο, προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας κατὰ τήν ὥρα τῆς μετάστασης ἀπό τή συντηρητική στή νέα, δημοκρατική εὐρωπαϊκή κοινωνία καί δικαιοταξία. Ἄν, τέλος, εἶναι, κατὰ τή δεύτερη αὐτή φάση, ἀναγκαία ἡ σύνθεση τοῦ διαθέσιμου ὕλικου μέ τά γεγονότα πού προσδιορίζουν ἄμεσα τή συγκεκριμένη χρονική καί τοπική συγκυρία, σέ μιά τρίτη ἐπιβάλλεται ἡ σύναψη τῶν πορισμά-

⁶⁶ «Ὁ μέν Ρήγας, διά νά ἐκτελέσῃ ἐπιτυχῶς τά ὑπέρ πατρίδος κινήματά του, κατέπεισε τόν μέγαν Ναπολέοντα νά πέμψῃ εἰς τήν Ἑλλάδα εἴκοσι χιλιάδων στρατόν, στρατόν γεγυμνασμένον, ἀτρόμητον, φιλελεύθερον, καί μηδενός τῶν ἀναγκαιῶν δεόμενον. Τοιαύτη σημαντική δύναμις εἰσελθοῦσα εἰς τήν Ἑλλάδα, καί συσσωματωθεῖσα μετά τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων, ἀναμφιβόλως ἔμελλε νά καταστρέψῃ τό ὀθωμανικόν Κράτος· ἀλλά, δυστυχῶς, προδοθεῖσα, ἀπέτυχεν ἡ δέ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων, καίτοι ἀπροφυλάκτως διοργανωθεῖσα, στερουμένη στρατοῦ, ὄπλων, τροφῶν, πολεμοφοδίων, χρημάτων, θαλασσίων δυνάμεων, ἀλλοθνοῦς ἐπικουρίας, κατατρεχομένη δέ μάλιστα, καί προδιδομένη εἰς τόν Σουλτάνον ὑπό τινων ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης δυνάμεων, ἐπέτυχεν» (Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία...*, σσ. 46-47).

των πού ἔχουν ἤδη προκύψει σέ συνάρτηση μέ τή φορά τῶν ἐξελίξεων σέ εὐρύτερη ἔκταση καί διάρκεια. Μέσω μιᾶς ἀνάλογης λειτουργίας προσπαθῶ, γενικότερα, νά ὑπηρετῶ, ὡς ἱστορικός, ἕναν μείζονα σκοπό: τήν ἀναζήτηση, κατ' ἀπόλυτη προτεραιότητα, τῆς ἀλήθειας. Ὁ ἐπιστημονικός κλάδος πού διακονῶ δέν εἶναι πεδίο δοκιμασίας ἢ ἐργαστήριο παρασκευῆς θεωριῶν μέσω τῶν ὁποίων σκοπεῖται νά ἐρμηνευτεῖ τό παρόν ἢ νά προκαθοριστεῖ τό μέλλον. Εἶναι ἀνεπίτρεπτο ἢ θεώρηση προσώπων ἢ καταστάσεων τοῦ παρελθόντος νά μεταλλάσσεται ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε σκοπιμοτήτων ἢ συρμῶν. Ἡ θέση τους ἐντός τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὀφείλει νά προσδιορίζεται σέ συνάρτηση μέ τίς πραγματικότητες τῆς ἰδικῆς τους ἐποχῆς, μέ γνώση καί δημιουργική σκέψη, μέ αἴσθημα ὑπευθυνότητας καί μέ διάθεση κατανόησης.